

ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΟ ΚΡΗΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1896-1909 ΚΑΙ ΟΙ ΜΕΓΑΛΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ

Αντισυνταγματάρχης (ΤΘ) Βασίλειος Αναστασόπουλος
Ιστορικός

Η νευραλγική θέση της Κρήτης στο μέσο σχεδόν της κλειστής θάλασσας της Μεσογείου της προσδίδει μια τεράστια και ζωτική γεωστρατηγική αξία και σημασία. Αποτελεί το σταυροδρόμι συνάντησης τριών ηπείρων, της Ευρώπης, της Ασίας και της Αφρικής, καθώς και το σημείο συσσώρευσης λαών και πολιτισμών ανά τους αιώνες. Ως ενδιάμεσος σταθμός των θαλάσσιων οδών της Μεσογείου που οδηγούν προς τους ωκεανούς αποτέλεσε «μήλον της έριδος» για τις ισχυρές δυνάμεις που κατά καιρούς εμφανίστηκαν στο προσκήνιο της ιστορίας.

Το 1669 η Κρήτη πέρασε στην κατοχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπου ενσωματώθηκε ως Βιλαέτι, ύστερα από αγώνες κατά των Βενετών που διήρκεσαν πάνω από είκοσι χρόνια (1645-1669). Ο έλεγχος της Κρήτης από την παρακμάζουσα Οθωμανική Αυτοκρατορία αποτελούσε ένα πρόσκομμα για τα αποικιοκρατικά και εμπορικά συμφέροντα των ισχυρών ευρωπαϊκών κρατών. Από το 17ο αιώνα και μετά οι Μεγάλες Δυνάμεις άρχισαν να προσβλέπουν στις κτήσεις της καταρρέουσας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, προκειμένου να επωφεληθούν πολιτικά και οικονομικά, ενώ, παράλληλα, με την είσοδο της τσαρικής Ρωσίας στους κόλπους της σύγχρονης Ευρώπης προσδόθηκε νέα μορφή στο πανάρχαιο Ανατολικό Ζήτημα.

Οι κατά καιρούς αγώνες των Ελλήνων, με αποκορύφωμα την Επανάσταση του 1821, για την απόκτηση της ανεξαρτησίας τους, προσέλκυσαν το ενδιαφέρον των Μεγάλων Δυνάμεων, οι οποίες έκαναν αισθητή την παρουσία τους στα ελληνικά πελάγη. Η παρουσία τους αυτή δεν αποσκοπούσε σε τίποτε άλλο εκτός από την εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους και τη διατήρηση των ισορροπιών στην ανατολική Μεσόγειο, με τη συντήρηση και διαίωνηση του Ανατολικού Ζητήματος. Σε αυτό ενσωματώθηκε και το Κρητικό Ζήτημα, που αφορούσε την αυτοδιάθεση και το σεβασμό των δικαιωμάτων του κρητικού λαού.

Μεταξύ των ισχυρών ευρωπαϊκών κρατών δημιουργήθηκε ένα πλέγμα συμμαχιών και ανταγωνισμών που οδηγούσαν σε συγκρούσεις άλλοτε στρατιωτικές και άλλοτε πολιτικές, οικονομικές και διπλωματικές¹. Ιδιαίτερα η Γαλλία, ως αποικιακή ανταγωνίστρια της Βρετανίας, μετά το Συνέδριο του Βερολίνου (1878), πέτυχε την κατάκτηση της Τυνησίας και κινήθηκε για τη δημιουργία ενός αποικιακού κράτους στην κεντρική και δυτική Αφρική. Παράλληλα, προσπάθησε να διεισδύσει στη νότια

¹ Για την εξωτερική πολιτική των ευρωπαϊκών δυνάμεων στα τέλη του 19ου αιώνα βλ. Victor Bérard, *Κρητικές Υποθέσεις-Οδοιπορικό 1897*, Αθήνα 1994, 21-31.

Κίνα και την Ινδοκίνα. Το 1891 η αυξανόμενη φιλία της Γαλλίας προς τη Ρωσία επισφραγίστηκε με τη σύναψη συνθήκης μεταξύ των δύο χωρών, η οποία ανανεώθηκε με τη μορφή πολιτικής συμμαχίας το 1893. Η γαλλορωσική συμμαχία αποτελούσε το αντίβαρο της αυστρογερμανικής.

Ο ευρωπαϊκός πολεμικός στόλος και ο ελληνικός στρατός

Η μεγάλη κρητική επανάσταση² του 1866 ευαισθητοποίησε τη διεθνή κοινή γνώμη και ανάγκασε τη Βρετανία, τη Γαλλία και τη Ρωσία, παρά την αδιαφορία τους για τα τεκταινόμενα στην Κρήτη, να υποχρεώσουν την Υψηλή Πύλη να προβεί σε παραχωρήσεις και μεταρρυθμίσεις στη διοίκηση του κρητικού λαού, οι οποίες το 1868 πήραν τη μορφή του Οργανικού Νόμου³. Ο γαλλογερμανικός πόλεμος του 1870 και η ρωσοτουρκική σύρραξη του 1877 αποτέλεσαν ανασταλτικούς παράγοντες για την άμεση επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων στα κρητικά ζητήματα. Η Υψηλή Πύλη ελάχιστα σεβάστηκε τον Οργανικό Νόμο, μια στάση που, σε συνδυασμό με τις πολεμικές συγκρούσεις που ξέσπασαν, οδήγησε σε μια ακόμη επανάσταση στην Κρήτη το 1878, η οποία έληξε με την υπογραφή της Σύμβασης της Χαλέπας⁴. Το πάγιο αίτημα του κρητικού λαού για ένωση με την Ελλάδα οδήγησε στην επανάσταση του 1889, η οποία δεν υποστηρίχθηκε από την ελληνική κυβέρνηση και τις ευρωπαϊκές δυνάμεις παρά τις υποσχέσεις τους για την υποστήριξη των δίκαιων αιτημάτων του κρητικού λαού. Η αποτυχία της επανάστασης έδωσε την αφορμή στους Τούρκους να αναστείλουν την εφαρμογή της Σύμβασης της Χαλέπας. Η Κρήτη επανήλθε στα χρόνια προ του Οργανικού Νόμου. Οι βιαιοπραγίες, οι διώξεις και οι δολοφονίες σε βάρος των χριστιανών Κρητικών πυροδότησαν μία ακόμη εξέγερση το 1895 με σκοπό την ανάκτηση των χαμένων προνομίων.

Σταθμό για την εξέλιξη του Κρητικού Ζητήματος και αποφασιστική καμπή για τα πολιτικά δρώμενα στην Κρήτη αποτέλεσε η πολιορκία, από τους εξεγερμένους, της τουρκικής φρουράς του Βάμου⁵, που διήρκεσε από τις 4 ως τις 18 Μαΐου 1896. Παράλληλα, οι πρόξενοι των Μεγάλων Δυνάμεων ειδοποίησαν τις κυβερνήσεις τους να αποστείλουν πολεμικά πλοία προκειμένου να προστατέψουν τους ξένους υπηκόους στο νησί. Πράγματι, το Μάιο του 1896 κατέπλευσαν στα Χανιά πέντε πολεμικά πλοία (γαλλικό, ρωσικό, βρετανικό, ιταλικό και αυστριακό). Η γαλλική

² Για την κρητική επανάσταση του 1866 βλ. Γιάννης Χρηστάκης – Γεώργιος Πατεράκης, *Η Κρήτη και η Ιστορία της*, Αθήνα 1995, 280.

³ Για τον Οργανικό Νόμο βλ. στο ίδιο, 306.

⁴ Δεν κηρύχθηκε η ένωση της Κρήτης με τη μητέρα Ελλάδα εξαιτίας των αντιδράσεων της Βρετανίας.

⁵ Η πολιορκία του Βάμου συντέλεσε στην εξάπλωση και εδραίωση του αγώνα, βλ. Ιωάννης Πικρός, «Προς τον πόλεμο του 1897», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (στο εξής Ι.Ε.Ε.), τ. ΙΔ', Αθήνα 1977, 112.

κυβέρνηση επισήμανε στις άλλες προστάτιδες δυνάμεις ότι η οποιαδήποτε επέμβαση στις κρητικές υποθέσεις δε θα έπρεπε να θίγει το κύρος του σουλτάνου. Η Γαλλία δεν αντιλήφθηκε την παρελκυστική πολιτική και στάση του σουλτάνου Abdul Hamid II⁶, γεγονός που οφειλόταν κατά ένα μεγάλο ποσοστό στη γαλλοτουρκική φιλία καθώς και στην αδικαιολόγητη αισιοδοξία της γαλλικής κυβέρνησης για την καλή θέληση της Υψηλής Πύλης⁷.

Η σύσταση της «Γενικής Επαναστατικής των Κρητών Συνελεύσεως», η επανασύσταση της «Κεντρικής των Κρητών Επιτροπής» στην Αθήνα, η σιωπηρή υποστήριξη του αγώνα από την ελληνική κυβέρνηση, καθώς και η συνεχιζόμενη κάθοδος Ελλήνων αξιωματικών στην Κρήτη, αναζωπύρωσαν το Κρητικό Ζήτημα. Οι σφαγές και οι λεηλασίες στα Χανιά και το Ηράκλειο το Μάιο και τον Ιούνιο του ιδίου έτους, αφενός, προκάλεσαν την αντίδραση της ελληνικής κυβέρνησης, η οποία αποφάσισε να στείλει πολεμικά πλοία, χωρίς αυτό τελικά να υλοποιηθεί, και, αφετέρου, θορύβησαν τις Μεγάλες Δυνάμεις⁸, οι οποίες, βλέποντας τη δραστηριοποίηση της διεθνούς κοινής γνώμης υπέρ του χριστιανικού πληθυσμού της Κρήτης, εμφανίστηκαν ως εγγυήτριες ενός νέου πολιτικού οργανισμού, θέτοντας προσωρινά τέλος στις εχθροπραξίες. Η επανάσταση έλαβε τέλος τον Αύγουστο του 1896 και χαρακτηρίστηκε ως «Τυχερή Επανάσταση».

Ο νέος πολιτικός οργανισμός προέβλεπε, μεταξύ άλλων, το διορισμό από τον σουλτάνο ενός χριστιανού ως γενικού διοικητή με την έγκριση των Μεγάλων Δυνάμεων και την αναδιοργάνωση της χωροφυλακής με τη συμμετοχή Ευρωπαίων αξιωματικών⁹. Όμως οι Τούρκοι δεν ήταν διατεθειμένοι να εφαρμόσουν άμεσα τις διατάξεις του νέου πολιτεύματος και ο τουρκικός όχλος άρχισε να αντιδρά βίαια στην εφαρμογή του. Στις 13 Ιανουαρίου 1897 Τούρκοι βασιβουζούκοι (άτακτοι) επιδόθηκαν σε σφαγές χριστιανών στο Ηράκλειο, οι οποίες επεκτάθηκαν στο Ρέθυμνο και αργότερα στα Χανιά. Στις 17 Ιανουαρίου κατέπλευσαν στο Ηράκλειο ένα βρετανικό, ένα ιταλικό και ένα γαλλικό πολεμικό πλοίο, εξαιτίας της έκρυθμης κατάστασης. Ιδιαίτερα στα Χανιά, στις 23 και 24 Ιανουαρίου, οι σφαγές, οι λεηλασίες και οι πυρπολήσεις χριστιανικών συνοικιών είχαν φτάσει στο αποκορύφωμα τους¹⁰.

⁶ Ο Abdul Hamid II ήταν σουλτάνος την περίοδο 1876-1909 και επί βασιλείας του σημειώθηκαν οι διωγμοί των προοδευτικών ομοθρήσκων του και οι σφαγές των χριστιανών Αρμενίων (1894-1896), βλ. Αθανάσιος Βερέμης, «Το κίνημα των Νεότουρκων και οι άμεσες συνέπειες του», *I.E.E.*, τ. ΙΔ', 254.

⁷ Bérard, *ό.π.*, 122-126.

⁸ Η πρόταση της Ρωσίας και της Αυστρίας στις 25 Ιουλίου 1896 για ειρηνικό αποκλεισμό της Κρήτης από τις Μεγάλες Δυνάμεις σε συνεργασία με την Τουρκία απορρίφθηκε από τη Βρετανία και τη Γαλλία, βλ. στο ίδιο, 136-137.

⁹ Τον Ιανουάριο του 1897 αρχηγός της χωροφυλακής ανέλαβε ο Βρετανός Συνταγματάρχης Bohr, βλ. Πικρός, *ό.π.*, 117.

¹⁰ Ο πρόξενος της Γαλλίας ανέφερε ότι οι βιαιοπραγίες αυτές αποσκοπούσαν στο να εμποδίσουν την εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων που επιβλήθηκαν από τις Μεγάλες Δυνάμεις, βλ. Bérard, *ό.π.*, 55.

Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι τα πολεμικά πλοία των ευρωπαϊκών δυνάμεων δεν αποβίβασαν αγήματα για να εμποδίσουν τις τουρκικές θηριωδίες.

Τα γεγονότα των Χανίων ανάγκασαν την ελληνική κυβέρνηση να αποστείλει στην Κρήτη κατά το διάστημα από 25 ως 27 Ιανουαρίου πέντε πολεμικά πλοία¹¹ υπό τον Μοίραρχο Reineck¹² για την προστασία του χριστιανικού πληθυσμού και τη μεταφορά των προσφύγων χριστιανών, με τη συνδρομή των ευρωπαϊκών πλοίων, σε ασφαλή ελληνικά λιμάνια. Στις 29 Ιανουαρίου μία μοίρα τορπιλοβόλων υπό τον πρίγκιπα Γεώργιο κατέπλευσε στην Κρήτη με σκοπό να εμποδιστεί η αποστολή τουρκικών στρατευμάτων, αλλά και να τονιστεί στα ισχυρά ευρωπαϊκά κράτη η επιθυμία για ένωση της Κρήτης με τη μητέρα Ελλάδα. Η αποστολή των ελληνικών πολεμικών πλοίων δεν αντιμετωπίστηκε με ευνοία από τις Μεγάλες Δυνάμεις, καθώς αποτελούσε απόφαση που λήφθηκε χωρίς τη συγκατάθεσή τους και χωρίς προηγουμένως η ελληνική κυβέρνηση να έχει καταφέρει να πείσει τις ευρωπαϊκές αυλές για την αναγκαιότητα της επέμβασης. Η ενεργός ανάμειξη της Ελλάδας στις κρητικές υποθέσεις προϋπόθετε την αφανή υποστήριξη κάποιου ισχυρού ευρωπαϊκού κράτους, αλλά εκείνη την εποχή τα συμφέροντά της δεν ταυτίζονταν με τις επιδιώξεις και τα συμφέροντα κανενός από αυτά. Οι Μεγάλες Δυνάμεις, οι οποίες δεν ήθελαν να διαταραχθεί το status quo στην ευρύτερη περιοχή, είχαν αναγορευθεί αυτόκλητα σε προστάτιδες δυνάμεις, λαμβάνοντας αυτοβούλως το δικαίωμα να επεμβαίνουν σε εμπόλεμες περιοχές στις οποίες διακυβευόνταν τα συμφέροντα και η εκεί παρουσία τους. Έτσι και στην περίπτωση της Κρήτης η ενεργητική παρέμβασή τους ήταν αναπόφευκτη, έπρεπε ωστόσο να προηγηθούν οι φρικαλεότητες των Τούρκων για να αποφασίσουν να στείλουν τους στόλους τους στο νησί.

Η ενεργός επέμβαση των ισχυρών ευρωπαϊκών κρατών στα κρητικά ζητήματα δεν υπαγορεύθηκε από την επιθυμία τους να αποκαταστήσουν την τάξη και να θέσουν οριστικό τέλος στις εχθροπραξίες ανάμεσα σε χριστιανούς και μουσουλμάνους, λύνοντας το Κρητικό Ζήτημα, αλλά από την επιδίωξή τους να προλάβουν να εμποδίσουν την κατοχή του νησιού από τις ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις, γεγονός που θα τους ανάγκαζε να αποδεχθούν την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Η δυναμική αλλά άστοχη διπλωματικά ανάμειξη της Ελλάδας στο Κρητικό Ζήτημα και η αδυναμία της Πύλης να αντιμετωπίσει τους επαναστατημένους και ατίθασους Κρητικούς ανάγκασαν τις Μεγάλες Δυνάμεις να επέμβουν στρατιωτικά με την κατάληψη τριών σημαντικών πόλεων της Κρήτης, των Χανίων, του Ηρακλείου και του Ρεθύμνου. Η απόβαση των ευρωπαϊκών στρατευμάτων είχε οριστεί για τις 3 Φεβρουαρίου 1897. Όμως η ελληνική κυβέρνηση, θέλοντας να προλάβει τη διεθνή

¹¹ Παράλληλα, ανακλήθηκαν από τη Γαλλία, που βρίσκονταν για επισκευή, τα δύο θωρηκτά, «Σπέτσαι» και «Ψαρά», βλ. Πικρός, ό.π., 118.

¹² Αργότερα αντικαταστάθηκε από τον Σαχτούρη λόγω της ενδοτικότητάς του στις απαιτήσεις των ξένων ναυάρχων, βλ. στο ίδιο, 123.

κατοχή του νησιού, απέστειλε¹³ την 1η Φεβρουαρίου στρατιωτικό σώμα επιπέδου συντάγματος¹⁴ με διοικητή τον Συνταγματάρχη Πεζικού Δημοσθένη Στάικο, ενώ αρχηγός της αποστολής και εκπρόσωπος του βασιλιά ορίστηκε ο υπασπιστής του, Συνταγματάρχης Πεζικού Τιμολέων Βάσσο¹⁵. Αποστολή του στρατιωτικού σώματος ήταν η επιβολή της ειρήνης, η αποκατάσταση της τάξης και η προστασία των δικαιωμάτων των κατοίκων του νησιού, ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και την εθνική τους προέλευση. Αυτό ήταν και το περιεχόμενο της προκήρυξης¹⁶ που διανεμήθηκε από τον Συνταγματάρχη Βάσσο στον κρητικό λαό μετά την απόβαση του ελληνικού σώματος στο νησί. Η ειρηνική αποστολή του ελληνικού στρατιωτικού τμήματος καταδεικνύεται και από τη μικρή αριθμητικά δύναμή του, που δεν προσφερόταν για τη διεξαγωγή πολεμικών επιχειρήσεων ευρείας κλίμακας.

Η αντίδραση των Μεγάλων Δυνάμεων σε αυτή την τολμηρή ενέργεια της Ελλάδας αποκάλυψε τη διχογνωμία και τις έριδες μεταξύ τους. Η Γερμανία επιζητούσε τον άμεσο αποκλεισμό του λιμανιού του Πειραιά, η Ρωσία έδινε τριήμερη προθεσμία στην Ελλάδα για να αποσύρει τα στρατεύματά της και συμπορευόταν με τη Γερμανία, ενώ η Γαλλία θα ακολουθούσε τη σύμμαχό της Ρωσία. Αντίθετα, η Βρετανία και η Ιταλία ήταν αρνητικές στην προοπτική του αποκλεισμού της Ελλάδας, χωρίς προηγουμένως να έχει δοθεί λύση στο Κρητικό Ζήτημα¹⁷. Οι πρεσβευτές της Βρετανίας και της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη προσπαθούσαν να πείσουν τον σουλτάνο να παραχωρήσει αυτονομία στο νησί με ταυτόχρονη αποχώρηση των στρατευμάτων του, αλλά ο σουλτάνος υπάκουε στις οδηγίες της Ρωσίας και της Γερμανίας, ακολουθώντας άλλη κατεύθυνση. Οι Τούρκοι παρέδωσαν την Κρήτη στις Μεγάλες Δυνάμεις, αφενός, γιατί δεν μπορούσαν να ελέγξουν την κατάσταση και, αφετέρου, γιατί έτσι θα εμπόδιζαν οποιαδήποτε επέμβαση της Ελλάδας στις κρητικές υποθέσεις. Ο Abdul Hamid II σκόπευε στην καθυπόταξη των εξεγερμένων Κρητικών, γνωρίζοντας ότι δεν υπήρχε απόλυτη ομόνοια και σύμπτωση μεταξύ των ισχυρών.

Στις 3 Φεβρουαρίου 1897 ο ευρωπαϊκός πολεμικός στόλος, με επικεφαλής τους Ναυάρχους της Γαλλίας Pottier, της Ιταλίας Canevaro, της Βρετανίας Harris, της Γερμανίας Kellner, της Ρωσίας Andreeff και της Αυστροουγγαρίας Hinke,

¹³ Για τη διαταγή κατοχής της Κρήτης από το ελληνικό στρατιωτικό σώμα βλ. Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Ελληνοτουρκικός Πόλεμος, Φ.1800/Α/1, Έκθεση του Συνταγματάρχη Τιμολέοντα Βάσσου.

¹⁴ Το σύνταγμα αποτελούνταν από δύο τάγματα Πεζικού, ένα τάγμα Μηχανικού, ένα λόχο Ευζώνων και μία ορειβατική πυροβολαρχία, συνολικής δύναμης 1.467 ανδρών, βλ. στο ίδιο, 2.

¹⁵ Ο Συνταγματάρχης Τιμολέων Βάσσο γεννήθηκε το 1836 και ήταν γιος του Βάσσου Μαυροβούνιου, οπλαρχηγού στην Εύβοια κατά την επανάσταση του 1821, βλ. Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Βιογραφικά Αξιωματικών.

¹⁶ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Ελληνοτουρκικός Πόλεμος, Φ.1800/Α/1, Έκθεση του Συνταγματάρχη Τιμολέοντα Βάσσου, 4-5.

¹⁷ Πικρός, ό.π., 121.

αποβίβασε στρατιωτικά αγήματα, τα οποία κατέλαβαν τις πόλεις των Χανίων, του Ρεθύμνου και του Ηρακλείου, υψώνοντας τις σημαίες τους –μεταξύ των οποίων ήταν και η τουρκική– στα φρούρια. Η Βρετανία συμμετείχε με είκοσι πλοία, ακολουθούσε η Ιταλία με δεκαεννιά, η Αυστρία με δεκαπέντε, η Ρωσία με δέκα πλοία, η Γαλλία με έξι ή επτά πλοία συνοδείας τα περισσότερα μέσω διαστάσεων, ενώ η Γερμανία διέθεσε μόνο ένα πλοίο συνοδείας, το «Αυτοκράτειρα Αυγούστα». Η διεθνής κατοχή του νησιού επεκτάθηκε τις επόμενες μέρες και σε άλλες παραλιακές πόλεις της Κρήτης, ενώ το νησί κατανεμήθηκε σε τομείς κατοχής. Έτσι, οι Ρώσοι ανέλαβαν το Ρέθυμνο, οι Άγγλοι το Ηράκλειο, οι Γάλλοι τη Σητεία και τη Σπιναλόγκα, οι Αυστριακοί την Κίσαμο, οι Γερμανοί τη Σούδα και οι Ιταλοί τα Χανιά. Κάθε πόλη είχε το δικό της καθεστώς και ο κάθε ανώτερος διοικητής ασκούσε κατά βούληση την εξουσία, λαμβάνοντας διαταγές από τον ναύαρχο και την κυβέρνησή του. Στις πόλεις δεν υφίστατο μεικτή κατοχή, αλλά κάθε χώρα είχε τη δική της φρουρά.

Στις 5 Φεβρουαρίου 1897 ο Ιταλός Αντιναύαρχος Caneparo διαδέχθηκε στην αρχηγία¹⁸ του ευρωπαϊκού στόλου και στην προεδρία του συμβουλίου των ναυάρχων τον Γάλλο Αντιναύαρχο Pottier. Ο μικρός αριθμός γαλλικών πολεμικών πλοίων στην αποστολή προξένησε τη δυσαρέσκεια¹⁹ των άλλων ναυάρχων, οι οποίοι επισήμαιναν το γεγονός ότι η Γαλλία, ως μεσογειακή χώρα, είχε τα περισσότερα συμφέροντα σε αυτή την περιοχή της Μεσογείου. Όσον αφορά στη συμμετοχή της κάθε ευρωπαϊκής δύναμης σε στρατεύματα, η Γαλλία διακήρυξε τη μεικτή κατάληψη του νησιού από ισάριθμες δυνάμεις, έτσι ώστε να διατηρηθεί η συλλογικότητα της αποστολής. Ωστόσο η άρνηση της Γερμανίας να αποστείλει στρατεύματα στην Κρήτη, γιατί έτσι εξυπηρετούσε τα συμφέροντά της, οδήγησε στην αποστολή ενός νέου γαλλικού συντάγματος.

Μετά την απόβαση των ευρωπαϊκών στρατευμάτων στα Χανιά και στις άλλες πόλεις, δημιουργήθηκαν ουδέτερες ζώνες σε απόσταση έξι χιλιομέτρων, μέσα στις οποίες απαγορευόταν η διεξαγωγή οποιασδήποτε σύγκρουσης ή επιχείρησης. Με τον τρόπο αυτό οι Μεγάλες Δυνάμεις θέλησαν να εμποδίσουν την προέλαση του ελληνικού στρατιωτικού σώματος, απαγορεύοντάς του να καταλάβει την πόλη των Χανίων και έτσι να στερήσουν από την Ελλάδα ένα ισχυρό διαπραγματευτικό χαρτί για την επίλυση του Κρητικού Ζητήματος. Αυτό όμως δεν εμπόδισε τις ελληνικές δυνάμεις να διεξάγουν επιχειρήσεις²⁰ με μεγάλη επιτυχία. Παράλληλα, με το τακτικό στρατιωτικό σώμα, συγκροτήθηκαν και σώματα εθελοντών, με κυριότερο εκείνο του Λοχαγού Μηχανικού Αριστοτέλη Κόρακα, το οποίο διέθετε και

¹⁸ Bérard, ό.π., 208.

¹⁹ Στο ίδιο, 42-43.

²⁰ Στις 6 και 7 Φεβρουαρίου διεξήχθησαν οι μάχες στις Βουκολιές και τα Λειβάδια, όπου οι Τούρκοι αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν προς τα Χανιά, βλ. Κώστας Παδουβάς, *Κρήτη 1897-1913, Πολυεθνικές Ένοπλες Δυνάμεις, Κατοχή-Αυτονομία-Ένωση με την Ελλάδα*, Αθήνα 1997, 56-59.

πυροβολικό. Η Τουρκία διαμαρτυρήθηκε προς τις Μεγάλες Δυνάμεις και απαίτησε από την Ελλάδα την άμεση ανάκληση του στόλου και του στρατού της, χωρίς όμως αποτέλεσμα. Οι επιτυχίες του ελληνικού σώματος θορύβησαν τις ευρωπαϊκές δυνάμεις κατοχής, οι οποίες στις 9 Φεβρουαρίου προέβησαν στον αποτρόπαιο σφοδρό βομβαρδισμό²¹ του ελληνικού στρατοπέδου στο Ακρωτήριο της Σούδας. Στο βομβαρδισμό συμμετείχαν και τουρκικά πλοία που ναυλοχούσαν στη Σούδα. Η πράξη αυτή σχεδιάστηκε και προκλήθηκε έντεχνα από τον Ιμπραήμ μπέη και καταδείκνυε τόσο τη φιλική στάση των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στον σουλτάνο όσο και τις εχθρικές τους διαθέσεις απέναντι στους Έλληνες. Στη Σητεία ο Γάλλος ανώτατος διοικητής διέταξε να καταστραφούν με βομβαρδισμό τα καταφύγια των εξεγερμένων, αφού πρώτα εκκενωθούν, ενώ στη γαλλική βουλή ο Gabriel Hanotaux²² δήλωσε ότι «επειδή ένας λαός έχει πολλές συμπάθειες στην Ευρώπη, αυτό δεν σημαίνει ότι έχει το δικαίωμα να διαταράσσει την ειρήνη και να παραβαίνει τις διεθνείς του υποχρεώσεις»²³.

Η τουλάχιστον μεροληπτική στάση των ισχυρών της Ευρώπης και των ναυάρχων αντιπροσώπων τους στην Κρήτη υπέρ του μουσουλμανικού στοιχείου και η αδιαφορία τους για τους ομοθρήσκους τους καταδεικνύονται και από την ανταλλαγή τηλεγραφημάτων²⁴ μεταξύ του αρχηγού του ελληνικού σώματος Συνταγματάρχη Βάσσου και του αρχηγού του ευρωπαϊκού στόλου Caneparo. Τελικά, από τις 17 Φεβρουαρίου ανεστάλησαν οι επιθετικές επιχειρήσεις του ελληνικού σώματος και απομακρύνθηκε ο ελληνικός στόλος από τα κρητικά ύδατα, όπου παρέμειναν μόνο δυο ατμοδρόμους. Μόνο οι επαναστάτες και οι εθελοντές συνέχισαν τον ένοπλο αγώνα στην Κρήτη. Το ελληνικό στρατιωτικό σώμα είχε καταφέρει, παρά το εχθρικό κλίμα των Ευρωπαίων, να περιορίσει και ουσιαστικά να εγκλωβίσει τους μουσουλμάνους στις βόρειες παραθαλάσσιες πόλεις, αφήνοντας το εσωτερικό του νησιού στους επαναστάτες, οι οποίοι δρούσαν υπό την εποπτεία του.

Οι ευρωπαϊκές δυνάμεις στην Κρήτη προσπαθούσαν να υποβαθμίσουν το ρόλο του Βάσσου και, μάλιστα, πολλές φορές τον παρέκαμπταν, όπως συνέβη στην περίπτωση που ο Renier, κυβερνήτης του γαλλικού πλοίου «Rodne», ως επικεφαλής των δυνάμεων στην Παλαιοχώρα, απευθυνόμενος στους αρχηγούς των επαναστατών στην περιοχή του Σελίνου για να συμβάλουν στη μεταφορά της φρουράς και των κατοίκων της Κανδάνου, εκείνοι απάντησαν ότι θα έπρεπε να απευθυνθεί στον

²¹ Στο βομβαρδισμό δε συμμετείχαν τα ιταλικά και γαλλικά πλοία λόγω της θέσης τους, βλ. στο ίδιο, 62.

²² Γάλλος πολιτικός και ιστορικός. Θήτευσε ως Υπουργός Εξωτερικών στις περιόδους 1894-1895 και 1896-1898.

²³ Πικρός, ό.π., 122.

²⁴ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Ελληνοτουρκικός Πόλεμος, Φ.1800/Α/1, Έκθεση του Συνταγματάρχη Τιμολέοντα Βάσσου, 22-30.

αρχηγό του ελληνικού σώματος²⁵. Στις 25 Φεβρουαρίου, μετά από δύο ημέρες διαπραγματεύσεων, με την παρέμβαση του Βάσσου συμφωνήθηκε μεταξύ των επαναστατών και των ευρωπαϊκών στρατευμάτων η λύση της πολιορκίας της Κανδάνου, η μεταφορά 3000 μουσουλμάνων υπό την προστασία 500 αντρών των ευρωπαϊκών ναυτικών αγημάτων –100 άντρες από κάθε χώρα εκτός της Γερμανίας– στο Καστέλλι και ο αφοπλισμός τους. Ωστόσο οι Μεγάλες Δυνάμεις δεν τήρησαν τη συμφωνία, δεν αφόπλισαν τους μουσουλμάνους, τους επιβίβασαν στα πλοία και βομβάρδισαν τις θέσεις των επαναστατών.

Η αυτονομία της Κρήτης και το τέλος της τουρκικής κατοχής

Στις 18 Φεβρουαρίου, μετά από έντονο πολιτικό και διπλωματικό παρασκήνιο, τα ισχυρά ευρωπαϊκά κράτη παρέδωσαν διακοίνωση στην Ελλάδα και την Τουρκία, τα κύρια σημεία της οποίας ήταν ότι, υπό τις παρούσες συνθήκες, δεν ήταν εφικτή η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα και η μόνη λύση αποτελούσε η παραχώρηση αυτονομίας υπό την ψιλή επικυριαρχία του σουλτάνου με ταυτόχρονη απόσυρση των ελληνικών δυνάμεων από το νησί και τη σταδιακή μείωση των τουρκικών στρατευμάτων, τα οποία αρχικά θα συγκεντρώνονταν στα φρουρία. Η Ελλάδα απέρριψε τη διακοίνωση, προτείνοντας τη διενέργεια δημοψηφίσματος από τον κρητικό λαό προκειμένου να αποφασίσει ο ίδιος για τον τρόπο αυτοδιάθεσης και διοίκησής του, ενώ η Τουρκία ικανοποιήθηκε, για μια ακόμη φορά, από το περιεχόμενο της διακοίνωσης. Από τη μεριά τους, οι επαναστάτες ήταν αποφασισμένοι να συνεχίσουν τον αγώνα, εκφράζοντας έτσι την εναντίωσή τους στα σχέδια των Ευρωπαίων. Στις 28 Φεβρουαρίου το σώμα του Λοχαγού Κόρακα επιτέθηκε κατά του φρουρίου της Σπιναλόγκας, αλλά από το λιμάνι της Σητείας κατέπλευσε το γαλλικό πολεμικό πλοίο «Sughet», με αποτέλεσμα η επιχείρησή²⁶ να ανασταλεί.

Οι ναύαρχοι, με την έγκριση των κυβερνήσεών τους, προχώρησαν στις 6 Μαρτίου στον αποκλεισμό της Κρήτης, ενώ, επιπλέον, στάλθηκαν 600 άνδρες από κάθε μία από τις Μεγάλες Δυνάμεις εκτός από τη Γερμανία και την Αυστρία. Οι Γάλλοι και οι Ιταλοί επέδειξαν τη φιλανθρωπία τους και παρείχαν τρόφιμα στους λιμοκτονούντες, κυρίως σε γυναίκες και παιδιά, αμβλύνοντας κατά κάποιο τρόπο τα αποτελέσματα του αποκλεισμού. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα²⁷ του Γάλλου Ναυάρχου Pottier, ο οποίος φρόντισε για τη μεταφορά στο γαλλικό νοσοκομείο της Σμύρνης δύο βαριά τραυματισμένων επαναστατών που είχαν εγκαταλειφθεί από τους Αυστριακούς στο τουρκικό νοσοκομείο της Σούδας. Αργότερα, ο ναυτικός

²⁵ Στο ίδιο, 51-52.

²⁶ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Ελληνοτουρκικός Πόλεμος, Φ.1800/Β/1, Έκθεση του Λοχαγού Αριστοτέλη Κόρακα.

²⁷ Bérard, ό.π., 230.

αποκλεισμός περιορίστηκε στα όπλα και τα πυρομαχικά και έγινε χαλαρότερος για τα τρόφιμα.

Οι μουσουλμάνοι που είχαν συγκεντρωθεί στις παραθαλάσσιες περιοχές μέσα στις ουδέτερες ζώνες που είχαν δημιουργήσει οι ευρωπαϊκές δυνάμεις επιθυμούσαν τη μεταφορά τους σε ασφαλείς περιοχές. Αυτή ήταν και η πρόθεση των ναυάρχων, γιατί είχαν συνειδητοποιήσει ότι η εκούσια μεταφορά των μουσουλμάνων από το νησί θα έλυne πολλά προβλήματα. Αλλά ο Abdul Hamid II ήταν αντίθετος σε μια τέτοια προοπτική, γιατί έτσι θα έχανε τη δικαιολογία να επεμβαίνει στα κρητικά πράγματα. Σύμμαχο στην αρνητική του στάση βρήκε τη γαλλική κυβέρνηση²⁸. Οι μουσουλμάνοι αυτοί αποτελούσαν όργανα στα σχέδια του σουλτάνου, αφού κατά περιόδους μεταβάλλονταν σε ατάκτους, επιτίθονταν στους εξεγερμένους Κρητικούς και στη συνέχεια, έβρισκαν καταφύγιο πίσω από τις τουρκοευρωπαϊκές δυνάμεις.

Παράλληλα με την ανακοίνωση της αυτονομίας και του αποκλεισμού, οι ναύαρχοι κυκλοφόρησαν την ίδια μέρα προκήρυξη²⁹ που απευθυνόταν στους κατοίκους της Κρήτης. Ωστόσο οι ναύαρχοι δε διέθεταν ούτε τις δυνάμεις ούτε το χρόνο για να θεμελιώσουν την απόφαση των εντολοδόχων τους. Ως ανταπάντηση, οι Κρήτες επαναστάτες εξέδωσαν τη δική τους διακήρυξη, στην οποία εξέφραζαν, για μια ακόμη φορά, ότι η μοναδική και δίκαιη λύση του Κρητικού Ζητήματος ήταν η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Οι Μεγάλες Δυνάμεις ήταν αναποφάσιστες ως προς το χρόνο εφαρμογής της ανάκλησης των τουρκικών στρατευμάτων³⁰ από το νησί. Η Γαλλία, ως σύμμαχος της Ρωσίας, υποστήριξε³¹ την προσωρινή τουλάχιστον παρουσία των στρατευμάτων αυτών σε ορισμένες περιοχές.

Στις 5 Απριλίου 1897 ξέσπασε ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος³², του οποίου η άσχημη τροπή για την Ελλάδα είχε άμεσο αντίκτυπο στην εξέλιξη του Κρητικού Ζητήματος. Τα ισχυρά ευρωπαϊκά κράτη απέστειλαν ενισχύσεις στην Κρήτη, φοβούμενα τυχόν επιθέσεις του ελληνικού εκστρατευτικού σώματος σε πόλεις και φρούρια που βρίσκονταν υπό τον έλεγχό τους, αλλά και για να εμποδίσουν τυχόν εθελοντές να μεταβούν στην Ελλάδα και να πολεμήσουν στη Θεσσαλία. Έτσι, κατέφθασαν, λίγες μέρες μετά την κήρυξη του πολέμου, τρία συντάγματα (γαλλικό, ρωσικό και ιταλικό), τρία τάγματα (δύο βρετανικά και ένα αυστριακό) και ένας λόχος Γερμανών πεζοναυτών. Μεταξύ των ναυάρχων συμφωνήθηκε η ολοκληρωτική κατάληψη του

²⁸ Στο ίδιο, 235.

²⁹ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Ελληνοτουρκικός Πόλεμος, Φ.1800/Α/1, Έκθεση του Συνταγματάρχη Τιμολέοντα Βάσσου, 96-97.

³⁰ Τα τουρκικά στρατεύματα βρίσκονταν μέσα στις πόλεις και τα φρούρια που είχαν τεθεί υπό την προστασία των ευρωπαϊκών δυνάμεων, λαμβάνοντας οδηγίες από την Κωνσταντινούπολη ακόμα και για να στραφούν εναντίον των Ευρωπαίων, βλ. Bérard, ό.π., 216.

³¹ Στο ίδιο.

³² Για τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897 βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897*, Αθήνα 1993.

νησιού, αλλά λίγο αργότερα η Γερμανία και η Αυστρία ανακάλεσαν τις δυνάμεις τους από την Κρήτη λόγω διαφωνιών που είχαν για την επικείμενη εφαρμογή του νέου πολιτεύματος. Έτσι, η περιοχή των Χανίων-Σούδας βρέθηκε υπό διεθνή κατοχή, αποτελούσε έδρα όλων των ναυάρχων και στάθμευαν στρατιωτικά τμήματα από τις τέσσερις εναπομένουσες δυνάμεις, με ανώτερο διοικητή ένα Γάλλο συνταγματάρχη και διοικητή αστυνομίας έναν Ιταλό πλοίαρχο. Για τον υπόλοιπο νομό των Χανίων υπεύθυνοι ήταν οι Ιταλοί. Οι Ρώσοι ανέλαβαν το νομό Ρεθύμνου, οι Βρετανοί το νομό Ηρακλείου και οι Γάλλοι το νομό Λασιθίου.

Η άσχημη τροπή του Ελληνοτουρκικού Πολέμου ανάγκασε την ελληνική κυβέρνηση στις 21 Απριλίου 1897 να ανακαλέσει από την Κρήτη τον Συνταγματάρχη Βάσσο. Οι ελληνικές δυνάμεις αναχώρησαν σταδιακά από τα δυτικά παράλια του νησιού. Η αναχώρηση του ελληνικού σώματος από το νησί και, τελικά, η ήττα της Ελλάδας στον πόλεμο του 1897 προκάλεσαν την απογοήτευση του δοκιμαζόμενου κρητικού λαού, που έβλεπε τις ελπίδες του για ένωση να διαφεύδονται. Οι Κρητικοί, κάτω από το πρίσμα των εξελίξεων, αναγκάστηκαν να αποδεχθούν την πρόταση των Μεγάλων Δυνάμεων για αυτονομία, που μέχρι τότε απέρριπταν, με τον όρο να αποχωρήσουν τα τουρκικά στρατεύματα από το νησί. Οι προτάσεις³³ της Γαλλίας για τη θεμελίωση του καθεστώτος της αυτονομίας δεν έτυχαν αποδοχής από τις υπόλοιπες προστάτιδες δυνάμεις. Στις 16 Οκτωβρίου 1897, μετά από τρεις συνελεύσεις³⁴, αποφασίστηκε με την επίδοση τριών ψηφισμάτων από το Εκτελεστικό στους ναυάρχους η αυτονομία της Κρήτης υπό την ψιλή επικυριαρχία του σουλτάνου, η αποχώρηση του τουρκικού στρατού και ο διορισμός ξένου κυβερνήτη από τις προστάτιδες δυνάμεις.

Το νέο πολίτευμα υπαγόρευε τη σταδιακή μεταβίβαση των εξουσιών από τις τουρκικές αρχές στο Εκτελεστικό³⁵, γεγονός που έκρυβε κινδύνους. Η παραμονή των τουρκικών στρατευμάτων αποτελούσε αγκάθι στην προσπάθεια εφαρμογής του νέου καθεστώτος. Ο Γάλλος Ναύαρχος Pottier διαβεβαίωνε για την προσπάθεια που καταβαλλόταν από τους ναυάρχους για την υλοποίηση της αποχώρησης, ενώ και ο Ρώσος ναύαρχος δήλωνε ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις είχαν αντιληφθεί ότι για να λειτουργήσει το καθεστώς της αυτονομίας θα έπρεπε πρώτα να αποχωρήσει ο τουρκικός στρατός. Αλλά οι ναύαρχοι ήταν δέσμοι, όπως ήταν φυσικό, των εντολών των κυβερνήσεών τους. Οι Τούρκοι δεν ήταν διατεθειμένοι να αποδεχθούν τόσο εύκολα την πολιτειακή αλλαγή και γι' αυτό επιδόθηκαν σε ενέργειες κωλυσιεργίας, ή ακόμα χειρότερα, σε ακραίες πράξεις, οικίες σε αυτούς. Η υποβόσκουσα αναρχία στο

³³ Παδουβάς, ό.π., 262.

³⁴ Στο ίδιο, 88-99.

³⁵ Το Εκτελεστικό αποτελούσε την προσωρινή διοίκηση του νησιού υπό την επίβλεψη των ναυάρχων, οι οποίοι ασκούσαν τη διοίκηση στις περιοχές που κατέχονταν ακόμα από τους Τούρκους.

Ηράκλειο εκδηλώθηκε με τις σφαγές³⁶ της 25ης Αυγούστου 1898, όταν οι μουσουλμάνοι αντέδρασαν ένοπλα στην επικείμενη εγκατάσταση χριστιανών στο τελωνείο του Ηρακλείου. Επιδόθηκαν σε σφαγές και πυρπολήσεις οικιών και καταστημάτων, ενώ δεν δίστασαν να έλθουν σε ένοπλη αντιπαράθεση με τα βρετανικά στρατεύματα που είχαν αναπτυχθεί στο Ηράκλειο. Ανάμεσα στα θύματα της τουρκικής θηριωδίας ήταν και ο πρόξενος της Βρετανίας στην Κρήτη Λυσίμαχος Καλοκαιρινός, και φυσικά το γεγονός αυτό αποτέλεσε πλήγμα για το γόητρο της κραταιάς βρετανικής αυτοκρατορίας.

Τα γεγονότα του Ηρακλείου άλλαξαν κυριολεκτικά τη στάση των ευρωπαϊκών δυνάμεων απέναντι στις τουρκικές αρχές. Οι Βρετανοί, αφού τιμώρησαν παραδειγματικά τους πρωταίτιους και τους υποκινητές της σφαγής, απέστειλαν ισχυρή μοίρα του στόλου στην Κρήτη και προετοίμασαν την αποστολή νέων στρατευμάτων³⁷. Παράλληλα, εστάλη τελεσίγραφο στον διοικητή του τουρκικού στρατού του Ηρακλείου Χασάν Ταχσίν Πασά³⁸ να αποχωρήσει από το νησί εντός δεκαπέντε ημερών. Σε ανάλογες ενέργειες προέβησαν και οι άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις κατοχής, οι οποίες επέκτειναν την κυριαρχία τους σε όλο το εύρος του τομέα για τον οποίο ήταν υπεύθυνες. Συγκροτήθηκαν σώματα χωροφυλακής από ντόπιους κατοίκους, οι οποίοι, υπό την επίβλεψη των Ευρωπαίων αξιωματικών, λάμβαναν ταχύρυθμη εκπαίδευση, διευκολύνοντας έτσι την άσκηση της διοίκησης από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις. Συνέπεια αυτών των δραστικών και αποτελεσματικών ενεργειών των ναυάρχων ήταν ότι μέχρι στις 3 Νοεμβρίου 1898 δεν υπήρχε Τούρκος στρατιώτης στο νησί. Η αποχώρηση των τουρκικών στρατευμάτων και η στρατιωτική διοίκηση του νησιού από τις τέσσερις δυνάμεις έβγαλαν τον κρητικό λαό από το σκοτάδι της αναρχίας και της παρανομίας. Βέβαια, η εκδίωξη των Τούρκων από την Κρήτη δε θα πρέπει να πιστωθεί μόνο στα ισχυρά ευρωπαϊκά κράτη αλλά και στον πολύπαθο κρητικό λαό, που με τους μακροχρόνιους και αιματηρούς αγώνες του ανάγκασε την αδιάφορη και συντηρητική Ευρώπη να υποκύψει στα δίκαια αιτήματά του.

Οι ναύαρχοι εγκαθίδρυσαν την έννομη τάξη, τήρησαν ίσες αποστάσεις από τους χριστιανούς και τους μουσουλμάνους και συνέβαλαν, στο μέτρο του δυνατού, στην προσέγγιση των δυο στοιχείων. Ο κίνδυνος που ελλόχευε από την εξέλιξη αυτή ήταν η επ' αόριστον ευρωπαϊκή κατοχή του νησιού, γεγονός που θα αποτελούσε τροχοπέδη για την υλοποίηση των εθνικών προσανατολισμών του κρητικού λαού.

³⁶ Για τα αιματηρά γεγονότα του Ηρακλείου βλ. Παδουβάς, ό.π., 131-135.

³⁷ Τα στρατεύματα αυτά στάθμευαν στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου υπό τον Λόρδο Kitchener. Απεστάλησαν δύο συντάγματα, τα οποία ενίσχυσαν τα δύο τάγματα του Ηρακλείου, βλ. στο ίδιο, 137.

³⁸ Ο Χασάν Ταχσίν Πασάς ήταν ο μετέπειτα στρατηγός που παρέδωσε τη Θεσσαλονίκη στον ελληνικό στρατό στις 26 Οκτωβρίου 1912 κατά τη διάρκεια του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου. Για τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913*, τ. Α΄, Αθήνα 1988.

Ωστόσο η δυσοίωση αυτή προοπτική εξαλειφόταν, ή τουλάχιστον μειωνόταν η πιθανότητα να υλοποιηθεί εξαιτίας της ποικιλότητας των νόμων που εφάρμοσαν οι προστάτιδες δυνάμεις και των αντικρουόμενων συμφερόντων τους.

Η πρώτη περίοδος της αρμοστείας

Η επιλογή του προσώπου που θα αναλάμβανε την εφαρμογή του νέου καθεστώτος αποτέλεσε αντικείμενο έντονων παρασκηνιακών συνεννοήσεων και διπλωματικών διαβουλεύσεων. Οι Ρώσοι, για να εμποδίσουν την εκλογή ενός ξένου ηγεμόνα που δε θα ήταν ορθόδοξος, πρότειναν τον πρίγκιπα Γεώργιο της Ελλάδας, ο οποίος τελικά επιλέχθηκε ως ο πρώτος ύπατος αρμοστής της Κρήτης. Στις 9 Δεκεμβρίου 1898 ο πρίγκιπας Γεώργιος κατέπλευσε στη Σούδα, όπου τον υποδέχθηκαν οι ναύαρχοι και ο ενθουσιώδης κρητικός λαός. Εγκαταστάθηκε στη Χαλέπα Χανίων και ανέλαβε τα καθήκοντά³⁹ του για τρία χρόνια, προκειμένου να διαφυλάξει την ειρήνη στο νησί και να θεμελιώσει το αυτόνομο καθεστώς, αναγνωρίζοντας την νηϊκή επικυριαρχία του σουλτάνου.

Την 1η Μαΐου 1899 οι ναύαρχοι παρέδωσαν σε επίσημη τελετή τη διοίκηση του νησιού στον ύπατο αρμοστή, ενώ χορηγήθηκε και δάνειο 4.000.000 φράγκων από τις προστάτιδες δυνάμεις για την οικονομική ανάκαμψη της νεοσύστατης πολιτείας. Σε αυτά τα πρώτα στάδια της εφαρμογής του καθεστώ της αυτονομίας οι ναύαρχοι δεν είχαν ουσιαστικό ρόλο και γι' αυτό, λίγες εβδομάδες μετά την παράδοση της διοίκησης στον πρίγκιπα Γεώργιο, αναχώρησαν από το νησί μαζί με το μεγαλύτερο μέρος του στόλου τους. Παρέμειναν μόνο τμήματα του στρατού και του στόλου, καθώς και εκπαιδευτικές αποστολές, για να συνδράμουν στο έργο των ελληνικών αρχών. Ο κρητικός λαός, για να δείξει την ευγνωμοσύνη του στους ναύαρχους για τις προσπάθειες που κατέβαλαν για να επιβάλουν την ειρήνη και την τάξη στο νησί, έδωσε τα ονόματά τους στους τέσσερις μεγαλύτερους δρόμους των Χανίων.

Μετά την ανάληψη της διοίκησης, ο ύπατος αρμοστής συγκρότησε μία 16μελή επιτροπή, η οποία ανέλαβε να εκπονήσει το σχέδιο του κρητικού Συντάγματος, σύμφωνα με τους νόμους και τις αρχές των ευρωπαϊκών δυνάμεων, αλλά και με γνώμονα τα στοιχεία οργάνωσης του ελληνικού κράτους. Στις 9 Ιανουαρίου 1899 δημοσιεύτηκε το διάταγμα «Περί συγκροτήσεως της Κρητικής Συνελεύσεως», στην οποία συμμετείχαν 138 χριστιανοί και 50 μουσουλμάνοι, κατόπιν εκλογών. Τελικά, στις 16 Απριλίου, κατόπιν έγκρισης των προστάτιδων δυνάμεων και επικύρωσης από τον ύπατο αρμοστή, δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα της κυβέρνησης το «Σύνταγμα

³⁹ Για τους όρους της αρμοστείας βλ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Η Κρητική Πολιτεία από το 1899 ως το 1909», *Ι.Ε.Ε.*, τ. ΙΔ', 197.

της Κρητικής Πολιτείας»⁴⁰. Παράλληλα, οργανώθηκε σώμα κρητικής χωροφυλακής, δύναμης 1.500 ανδρών, υπό την επίβλεψη Ιταλών καραμπινιέρων με επικεφαλής τον Λοχαγό Federico Craver. Στις 29 Απριλίου συγκροτήθηκε η πρώτη κυβέρνηση⁴¹ της κρητικής πολιτείας, στην οποία συμμετείχε, μεταξύ των άλλων, και ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ως υπουργός Δικαιοσύνης.

Τα πρώτα χρόνια της αρμοστείας του πρίγκιπα Γεώργιου χαρακτηρίστηκαν γόνιμα για την κρητική πολιτεία. Η οργάνωση των διοικητικών βαθμίδων σε όλους τους τομείς της κοινωνικής και πολιτικής ζωής και η παγίωση της δημόσιας τάξης και ασφάλειας καταδείκνυαν την εσωτερική αυτοτέλεια του νησιού, σε συνδυασμό με την πλήρη οικονομική αυτονομία του. Η πρόοδος που παρουσίασε η Κρήτη, ως μία νεοσύστατη πολιτεία, προκάλεσε το ενδιαφέρον και το θαυμασμό των ξένων, οι οποίοι της προσέδωσαν την επωνυμία «Ελβετία της Ανατολής». Όμως πάντα υπήρχε ο προβληματισμός για την επαύριον της λήξης της τριετούς θητείας του πρώτου ύπατου αρμοστή.

Το καθεστώς της αυτονομίας είχε και τρωτά σημεία. Αποδείχθηκε στην εφαρμογή του ότι δεν μπορούσε να αποτελέσει την πλατφόρμα για την αποτελεσματική και εύρυθμη λειτουργία του κρατικού μηχανισμού. Η συγκέντρωση υπερεξουσιών στο πρόσωπο του ύπατου αρμοστή και η μη ύπαρξη σαφών διαχωριστικών γραμμών στις αρμοδιότητες των οργάνων του καθεστώτος αποτελούσαν μερικές από τις αδυναμίες της νέας πολιτείας. Βέβαια, η μη ομαλή εξέλιξη του νέου καθεστώτος οφειλόταν, κατά κύριο λόγο, στο γεγονός ότι το Κρητικό Ζήτημα είχε εγκλωβιστεί μέσα στους ανταγωνισμούς και στις έριδες που ενέκυπταν μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων για τον έλεγχο και την επικράτησή τους στο μεσογειακό χώρο. Η εμμονή των ισχυρών ευρωπαϊκών κρατών να διατηρήσουν την αρχή του status quo ως δικλείδα ασφαλείας για τα άμεσα συμφέροντά τους ήταν αυτή που τροφοδοτούσε την παγιωμένη και συνεχόμενη άρνησή τους να ικανοποιήσουν το αίτημα του κρητικού λαού για ένωση με την Ελλάδα. Η διατήρηση της αρχής της ισορροπίας στην ανατολική Μεσόγειο αποτελούσε την πυξίδα για την πορεία που ακολουθούσαν τα ισχυρά ευρωπαϊκά κράτη και γι' αυτό κανένα από αυτά δεν επρόκειτο να αναλάβει κάποια μονομερή πρωτοβουλία για τη σύντομη λύση του Κρητικού Ζητήματος. Η ήττα της Ελλάδας κατά τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897 και η αμεσότερη εμπλοκή των Μεγάλων Δυνάμεων στις ελληνικές εσωτερικές υποθέσεις είχαν καταστήσει την ελληνική κυβέρνηση ανίσχυρη και ανήμπορη να διαδραματίσει ενεργό ρόλο στις εξελίξεις που λάμβαναν χώρα στον ανατολικό μεσογειακό χώρο.

⁴⁰ Στο ίδιο, 199.

⁴¹ Στο ίδιο.

Ο πρίγκιπας Γεώργιος, με τη σύμφωνη γνώμη⁴² της ελληνικής και κρητικής κυβέρνησης, ανέλαβε να προωθήσει την ιδέα περί ένωσης στις ευρωπαϊκές αυλές. Το Σεπτέμβριο του 1900 επισκέφθηκε αρχικά τη Ρωσία, έπειτα τη Βρετανία, τη Γαλλία και, τέλος, την Ιταλία, αλλά, όπως αναμενόταν, ο ύπατος αρμοστής δεν μπόρεσε να εξασφαλίσει την πολυπόθητη ουσιαστική συμπαράσταση. Τελικά, στις 25 Φεβρουαρίου 1901, με επίσημη διακοίνωσή τους, οι Μεγάλες Δυνάμεις απέρριψαν κάθε πρόταση για πολιτειακή αλλαγή στην Κρήτη. Η απόρριψη των προτάσεων του πρίγκιπα Γεωργίου συνοδεύτηκε, κατά την προσφιλή τους τακτική, από υποσχέσεις συμπαράστασης και εκδήλωσης ενδιαφέροντος για τη βελτίωση της κατάστασης στη Μεγαλόνησο.

Μετά την απόλυση του Βενιζέλου από το υπουργικό αξίωμα, ο πρίγκιπας Γεώργιος σταθεροποίησε τη θέση του στο διεθνές πεδίο και επιβεβαίωσε την επιβολή του στις εσωτερικές υποθέσεις, όπως αποδείχθηκε με τη νίκη των οπαδών του στις εκλογές του 1901, οπότε και ανανεώθηκε για τρία ακόμη χρόνια η περίοδος της αρμοστείας του. Το φθινόπωρο του 1904 ο ύπατος αρμοστής πραγματοποίησε νέο διπλωματικό ταξίδι στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, προκειμένου να προβάλει εκ νέου το αίτημα του κρητικού λαού και, κυρίως, να προσπαθήσει να έλθει σε άμεση συνεννόηση με τις προστάτιδες δυνάμεις για την αλλαγή του πολιτειακού καθεστώτος. Η Βρετανία, η Ρωσία, η Γαλλία και η Ιταλία, για να αποφύγουν τυχόν σύγκρουση με την κρητική κοινή γνώμη, που θα έθετε σε κίνδυνο την παρουσία τους στο νησί, προχώρησαν στην εξαγγελία μέτρων⁴³, τα οποία βελτίωναν μεν τους όρους λειτουργίας της αυτονομίας αλλά δεν αποτελούσαν καινοτόμες λύσεις.

Το αδιέξοδο στο οποίο είχε περιέλθει το Κρητικό Ζήτημα και η παράταση του αρμοστειακού καθεστώτος, σε συνδυασμό με την αδιάλλακτη στάση του πρίγκιπα Γεωργίου απέναντι στη συμβιβαστική διάθεση του Βενιζέλου, οδήγησαν στην πολιτική διάσταση και κρίση στο εσωτερικό της Κρήτης και στην ενίσχυση των αντίρροπων τάσεων. Αποτέλεσμα αυτής της άστατης πολιτικής κατάστασης ήταν η κήρυξη της επανάστασης του Θέρισου στις 10 Μαρτίου 1905 από τον Βενιζέλο, ο οποίος ήταν ο επικεφαλής της αντιπολιτευτικής μερίδας. Βασικό αίτημα των επαναστατών ήταν η προώθηση της ενωτικής ιδέας με διαφορετικό πρόγραμμα και μεθοδολογία χειρισμών. Παράλληλα, προβαλλόταν η ανάγκη για ριζική μεταβολή της εσωτερικής διακυβέρνησης του νησιού με άμεση αντικατάσταση του ύπατου αρμοστή. Παρ' όλο που και οι δυο πλευρές προσέβλεπαν στον ίδιο στόχο αλλά με διαφορετικό

⁴² Αντίθετος σε αυτή την κίνηση ήταν ο Βενιζέλος, ο οποίος υποστήριζε τη σταδιακή πορεία προς την ένωση και γι' αυτό ήλθε σε ρήξη με τον πρίγκιπα Γεώργιο. Τελικά, με διάταγμα στις 20 Μαρτίου 1901 απολύθηκε από το υπουργικό αξίωμα, βλ. στο ίδιο, 201-202.

⁴³ Η πιο σημαντική πρόταση ήταν της Βρετανίας, σύμφωνα με την οποία προβλεπόταν σταδιακή μείωση των ξένων στρατευμάτων με ταυτόχρονη οργάνωση και ενίσχυση της χωροφυλακής και της εγχώριας στρατιωτικής δύναμης, βλ. στο ίδιο, 203.

τρόπο, εν τούτοις προτίμησαν την αντιπαράθεση, διχάζοντας τον κρητικό λαό και συμβάλλοντας στη συντήρηση του Κρητικού Ζητήματος προς όφελος των ισχυρών ευρωπαϊκών κρατών.

Η μικρή δύναμη των ευρωπαϊκών στρατευμάτων και του σώματος της χωροφυλακής δεν επαρκούσε για την ανάληψη στρατιωτικών επιχειρήσεων ευρείας κλίμακας κατά των επαναστατών. Οι Γάλλοι και οι Ιταλοί, στην ανατολική και δυτική περιοχή του νησιού, τήρησαν παθητική στάση, όπως και οι Βρετανοί στο Ηράκλειο. Αντίθετα, οι Ρώσοι υποστήριξαν ενεργά τον ύπατο αρμοστή και ανέλαβαν στρατιωτική δράση κατά των επαναστατών. Η κρητική χωροφυλακή, παρ' όλο που διοικούνταν από Ιταλούς καραμπινιέρους και είχε υπαχθεί στον ανώτερο διοικητή των ευρωπαϊκών στρατευμάτων Γάλλο Συνταγματάρχη Loubanski, ο οποίος δεν ήταν πρόθυμος να συνεργαστεί με τον ύπατο αρμοστή, συγκρούστηκε με τους επαναστάτες, χωρίς όμως αυτό να εμποδίσει αρκετούς από τους χωροφύλακες να λιποτακτήσουν από το σώμα και να ενταχθούν στο αντίπαλο στρατόπεδο.

Η αδυναμία των Μεγάλων Δυνάμεων να ακολουθήσουν μια ενιαία τακτική για την αντιμετώπιση του επαναστατικού κινήματος επέτρεψε την εδραίωση και τη σταθεροποίησή του. Οι προστάτιδες δυνάμεις, βλέποντας το λαϊκό έρεισμα του Βενιζέλου, αποδέχθηκαν, ως βάση για τη συμβιβαστική λύση του ένοπλου αγώνα, την πρόταση της επαναστατικής συνέλευσης του Θέρισου για την κάθοδο στην Κρήτη διεθνούς εξεταστικής επιτροπής. Πράγματι, στις 15 Νοεμβρίου 1905 υπογράφηκε το πρωτόκολλο τερματισμού της επανάστασης, με τους όρους του Βενιζέλου να γίνονται αποδεκτοί.

Η κατάργηση της αρμοστείας και η αποχώρηση των ευρωπαϊκών στρατευμάτων κατοχής

Η διεθνής εξεταστική επιτροπή αποτελούσε ένα όργανο επιτήρησης και ελέγχου των δραστηριοτήτων του ύπατου αρμοστή, αφού ανέλαβε τον έλεγχο της εφαρμογής των μεταρρυθμίσεων και των διακανονισμών στο διοικητικό και οικονομικό μηχανισμό. Στις 30 Μαρτίου 1906 με έκθεσή της η εξεταστική επιτροπή κατέληξε σε δύο βασικά συμπεράσματα: η μόνη βιώσιμη λύση ήταν η ένωση και η στάση του πρίγκιπα Γεωργίου αποτελούσε εμπόδιο για την ομαλή διευθέτηση των εσωτερικών ζητημάτων του νησιού. Στις 23 Ιουλίου κοινοποιήθηκαν στον ύπατο αρμοστή οι αποφάσεις των τεσσάρων ευρωπαϊκών κρατών, οι οποίες έθεταν σε μια νέα φάση το Κρητικό Ζήτημα. Μεταξύ των αποφάσεων ήταν και η παραχώρηση του δικαιώματος στον βασιλιά της Ελλάδας να διορίζει τον ύπατο αρμοστή μετά από έγκριση των προστάτιδων δυνάμεων και η χορήγηση νέου δανείου ύψους 9.300.000 γαλλικών φράγκων. Στις 12 Σεπτεμβρίου ο πρίγκιπας Γεώργιος

εγκατέλειψε⁴⁴ τη Μεγαλόνησο συμμορφούμενος στις αποφάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων και στη θέληση του πατέρα του.

Ο βασιλιάς Γεώργιος υπέδειξε τον Αλέξανδρο Ζαΐμη ως το νέο ύπατο αρμοστή της Κρήτης, ο οποίος και ανέλαβε τα καθήκοντά του στις 18 Σεπτεμβρίου 1906 με πενταετή εντολή. Η νέα αρμοστειακή κυβέρνηση ασχολήθηκε με την οργάνωση της δημόσιας διοίκησης και των οικονομικών, ενώ παράλληλα συγκρότησε πολιτοφυλακή⁴⁵, η οποία προοριζόταν να αντικαταστήσει τα ευρωπαϊκά στρατεύματα. Ενίσχυσε επίσης την κρητική χωροφυλακή με τη μετάκληση αξιωματικών και υπαξιωματικών από την Ελλάδα, προκειμένου να στελεχώσουν τα δύο σώματα σύμφωνα με τα ελληνικά πρότυπα. Τα ευρωπαϊκά στρατεύματα αποσύρθηκαν στις πόλεις, αφήνοντας τον έλεγχο της υπαίθρου στην πολιτοφυλακή και τη χωροφυλακή. Η ομαλοποίηση της εσωτερικής πολιτικής κατάστασης και οι εγγυήσεις ασφάλειας και τάξης που παρείχαν τα δύο σώματα οδήγησαν στις 24 Ιουλίου 1908 στην αναχώρηση σημαντικού τμήματος από τα στρατεύματα ξηράς και τις ναυτικές δυνάμεις των προστάτιδων δυνάμεων. Διατηρήθηκαν μόνο οι δυνάμεις εκείνες που ήταν απαραίτητες για την επιτήρηση των ακτών και τον ανεφοδιασμό των παραμενόντων στρατευμάτων.

Οι ραγδαίες διεθνείς εξελίξεις, όπως το κίνημα των Νεότουρκων, η ανακήρυξη της Βουλγαρίας σε βασίλειο και η προσάρτηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης στην Αυστροουγγαρία, είχαν άμεσο αντίκτυπο στα κρητικά πράγματα. Στις 24 Σεπτεμβρίου 1908, με ανεπίσημη υπόδειξη της ελληνικής κυβέρνησης, η κρητική βουλή, και ενώ απουσίαζε ο ύπατος αρμοστής, κατήργησε το καθεστώς της αρμοστειας, κήρυξε την ένωση⁴⁶ με την Ελλάδα και υιοθέτησε το ελληνικό Σύνταγμα. Η στάση των προστάτιδων δυνάμεων απέναντι στις νέες εξελίξεις της κρητικής υπόθεσης δεν ήταν τελείως αρνητική. Δεν ήταν διατεθειμένες να προβούν σε βίαιες ενέργειες που θα κατέπνιγαν τα φιλελεύθερα αισθήματα του κρητικού λαού. Αυτό έδειξε άλλωστε και η απόφαση να μην ενισχύσουν τις δυνάμεις τους με την αποστολή νέων στρατευμάτων στην Κρήτη και να αποσύρουν από το νησί και τα υπόλοιπα στρατεύματά τους. Από την πλευρά της Τουρκίας, οι Νεότουρκοι πίεζαν τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις να μην αποδεχθούν την ανατροπή των ισορροπιών στην ανατολική Μεσόγειο και απειλούσαν με την αποστολή στρατευμάτων στο νησί. Για

⁴⁴ Η αναχώρηση του πρίγκιπα Γεωργίου συνοδεύτηκε από αιματηρά επεισόδια που προκλήθηκαν από πιστούς οπαδούς του, οι οποίοι προσπάθησαν να εμποδίσουν την αποχώρησή του και να ακυρώσουν τις αποφάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων, βλ. Παδουβάς, ό.π., 189-190.

⁴⁵ Η πολιτοφυλακή συγκροτήθηκε με διάταγμα που εκδόθηκε στις 13 Οκτωβρίου 1907. Οργανώθηκαν δύο τάγματα, ένα στα Χανιά και ένα στο Ηράκλειο. Στις 28 Απριλίου 1908 ο τότε αρχηγός των ευρωπαϊκών στρατευμάτων Γάλλος Συνταγματάρχης Dellague επιθεώρησε το Α΄ Τάγμα Χανίων, βλ. στο ίδιο, 196-198.

⁴⁶ Η ελληνική κυβέρνηση δεν αναγνώρισε επίσημα την ένωση προκειμένου να αποφύγει την αντίδραση της Τουρκίας και τις διεθνείς περιπλοκές.

να αμβλύνουν τις αντιδράσεις της Τουρκίας, οι Μεγάλες Δυνάμεις ανακοίνωσαν ότι δεν είχε φτάσει ακόμα η στιγμή για την οριστική διευθέτηση του Κρητικού Ζητήματος, έχοντας υπόψη πάντα τη γνώμη της Υψηλής Πύλης. Παράλληλα, εφάρμοσαν απρόσκοπτα την απόφασή τους για αποχώρηση των δυνάμεών τους, και έτσι στις 24 Ιουλίου 1909 η Κρήτη εκκενώθηκε και από τα τελευταία ευρωπαϊκά στρατεύματα ξηράς. Αντίθετα, ενισχύονταν ο ευρωπαϊκός στόλος στις ελληνικές θάλασσες προκειμένου να επέμβει σε περίπτωση νέας πολεμικής σύγκρουσης μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας.

Η εκκένωση της Μεγαλονήσου και από τα ευρωπαϊκά στρατεύματα δρομολόγησε τις διαδικασίες για την ένωση με την Ελλάδα, παρ' όλο που οι ισχυροί της Ευρώπης δεν ήταν διατεθειμένοι την παρούσα χρονική περίοδο να επιτρέψουν μια τέτοια εξέλιξη. Ο διακαής εθνικός πόθος⁴⁷ του κρητικού λαού πήρε σάρκα και οστά μετά τη νικηφόρο για τα ελληνικά όπλα έκβαση των βαλκανικών πολέμων, στους οποίους οι Κρητικοί κατέθεσαν το δικό τους φόρο αίματος.

Η πολυσχιδής δράση –πολιτική, διπλωματική, στρατιωτική– των Μεγάλων Δυνάμεων δεν αποσκοπούσε απλώς στην ειρηνοποιό παρέμβαση μεταξύ των χριστιανικών και μουσουλμανικών πληθυσμών, αλλά, κυρίως, στη διατήρηση της ισορροπίας στην ανατολική Μεσόγειο προκειμένου να μην θιγούν τα αποικιοκρατικά τους συμφέροντα. Ωστόσο οι απρόσμενες εξελίξεις στον ευρωπαϊκό και ελλαδικό χώρο ανάγκασαν τα ισχυρά ευρωπαϊκά κράτη να προσαρμοστούν στις διαμορφωθείσες καταστάσεις και να αποδεχθούν, ως τετελεσμένο, το γεγονός της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα, που αποτέλεσε τη δίκαιη λύση του χρονίζοντος Κρητικού Ζητήματος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bégar, Victor, *Κρητικές Υποθέσεις – Οδοιπορικό 1897*, Εκδόσεις Τροχαλία, Αθήνα 1994.
- Βερέμης, Αθανάσιος, «Το κίνημα των Νεότουρκων και οι άμεσες συνέπειες του», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, 254-257.
- Παδουβάς, Κώστας, *Κρήτη 1897-1913, Πολυεθνικές Ένοπλες Δυνάμεις, Κατοχή – Αυτονομία – Ένωση με την Ελλάδα*, Αθήνα 1997.
- Πικρός, Ιωάννης, «Προς τον πόλεμο του 1897», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, 88-125.

⁴⁷ Η επίσημη ανακήρυξη της ένωσης έγινε την 1η Δεκεμβρίου 1913.

Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, «Η Κρητική Πολιτεία από το 1899 ως το 1909», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΔ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, 197-215.
Χρηστάκης, Γιάννης, Γεώργιος Πατεράκης, *Η Κρήτη και η Ιστορία της*, Εκδόσεις Καλέντης, Αθήνα 1995.

Τομείς κατοχής του νησιού από τις τέσσερις ευρωπαϊκές δυνάμεις (Σχεδιαστήριο ΓΕΣ/ΔΙΣ).